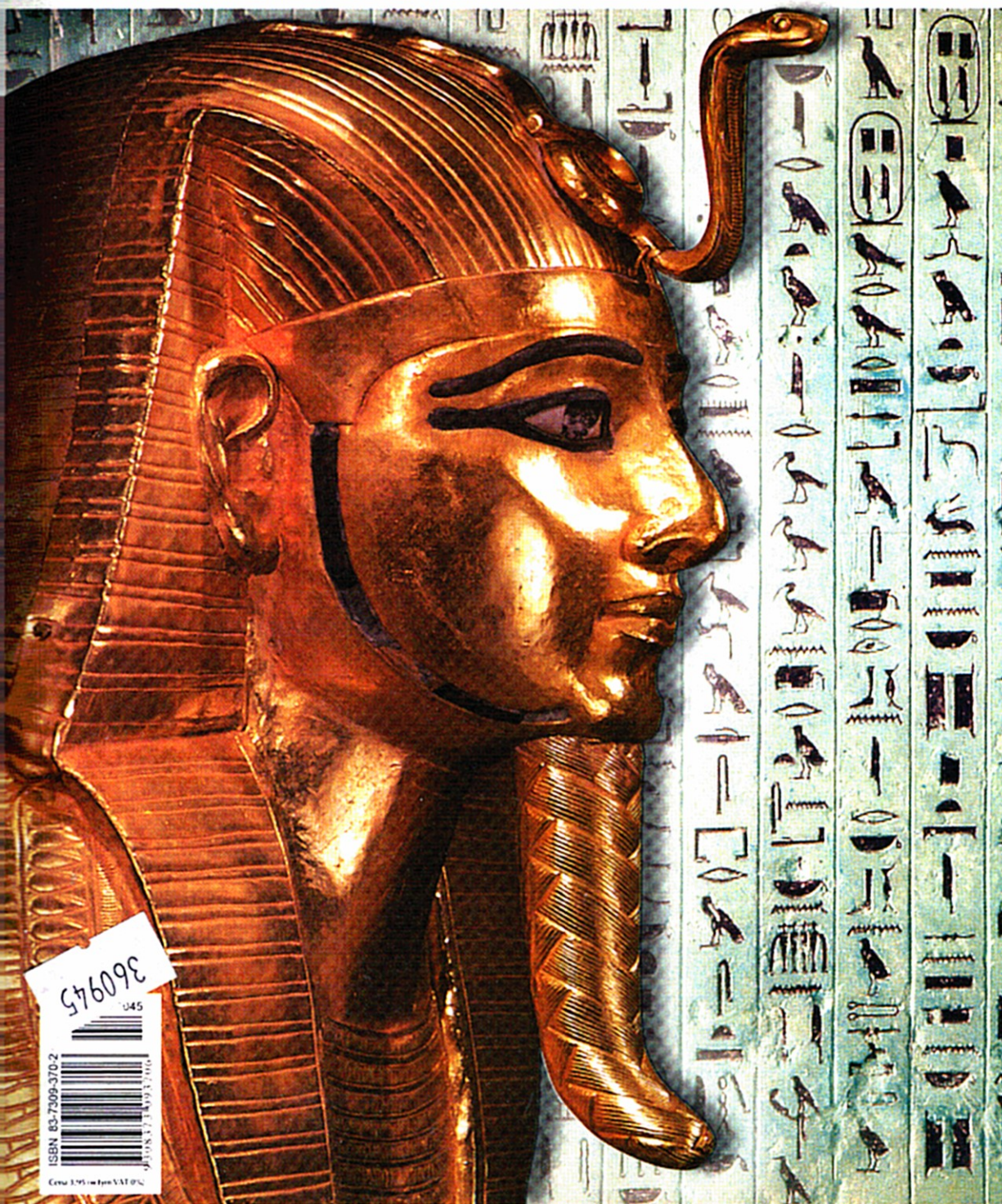

Cena 3,95 zł

STAROŻYTNE CYWILIZACJE 47

EGIPT IV

Podróż przez tysiąclecia

TRUDNE DZIEDZICTWO

TRON PRZECHODNI

ODRODZENIE I UPADEK

OBCY NAD NILEM

**BRAMY
KRÓLÓW**

GROBY I ŚWIĄTYNIE

**SZTUKA
- MIĘDZY TRADYcją
A NOWOCZESNOŚCIĄ**

**LITERATURA
OFICJALNA**

**LITERATURA
POPULARNA**

ISBN 83-7509-370-2

Cena 3,95 zł w tym VAT 0%

AMER.COM
COLLECTION

Starożytne cywilizacje stanowiły kolebkę, w której zaczęła się kształtować nasza dzisiejsza tożsamość kulturowa. Bez ich poznania nie jesteśmy w stanie odnaleźć swoich korzeni historycznych i w pełni zrozumieć własnej tradycji. Co dwa tygodnie kolejne numery „Starożytnych Cywilizacji” przybliżą Czytelnikom historię życia codziennego, kulturę i sztukę krain i ludów szeroko rozumianej Starożytności.

HISTORIA

TRUDNE DZIEDZICTWO 3

TRON PRZECHODNI 4-5

ODRODZENIE I UPADEK 6-7

OBCY NAD NILEM 8-9

BRAMY KRÓLÓW 10-13

NAUKA I KULTURA

GROBY I ŚWIĄTYNIE 14-15

**SZTUKA - MIĘDZY TRADYCJĄ
A NOWOCZESNOŚCIĄ** 16-17

LITERATURA OFICJALNA 18-19

LITERATURA POPULARNA 20-21

Warunki prenumeraty:

Koszt prenumeraty 26 numerów wynosi 70 zł, natomiast 52 numerów - 140 zł. W jednej przesyłce będą wysyłane łącznie 2 numery „Starożytnych Cywilizacji”.

Prenumeratę można zacząć od dowolnego numeru (również od pierwszego).

Prosimy o czytelne zaznaczenie na przelewie tytułu pisma i numeru rozpoczynającego prenumeratę oraz danych prenumeratora.

Blankiet na wpłatę można wydrukować na stronach WWW w Internecie pod adresem: <http://www.amercom.com.pl>

Uwaga: w związku ze zmianą numeru rachunku, wpłaty prosimy kierować na nowy numer konta: Bank Zachodni WBK SA oddział I w Poznaniu 47 10901463 0000000046056434

W sprawie zakupu egzemplarzy archiwalnych prosimy kontaktować się z wydawcą, tel. (061) 85-15-147, e-mail: prenumerata@amercom.com.pl

Wszelkie opinie i uwagi o piśmie prosimy przysyłać na adres: opinie@amercom.com.pl

Na stronie tytułowej: *Maska trumienna króla Psusennesa I (ok. 990 r. p.n.e.) na tle Tekstów Piramid króla Pepiego I (ok. 2270-2230 r. p.n.e.).*

Ilustracje: FontShop, East News, Corel Stock Photo Library, Joanna Orłow, Maciej G. Witkowski.

ISBN serii: 83-7235-712-9

Wydawca: **Polskie Media Amer.Com SA**
ul. Grochowe Łąki 6, 61-752 Poznań
tel. (0-61) 85-15-147, fax (0-61) 85-60-915
www.amercom.com.pl
prenumerata@amercom.com.pl

Redakcja i skład:
Media Plus sp. z o.o.
ul. Białostocka 24, 03-741 Warszawa
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36
Biuro reklamy:
tel. (0-22) 670-00-40, 670-44-36

Redaktor naczelny: Bogusław R. Zagórski
Opracował: dr Maciej G. Witkowski
Skład: Agnieszka Fiedler, Krzysztof Surala
Redakcja: Bożena Hałuszczczyńska, Krzysztof Jaśnic
Natalia Ślósarska

W następnym
zeszycie:

Ameryka Północna

Seria „Starożytne Cywilizacje” obejmie m.in. niżej wymienione tematy - niektórym z nich poświęcimy więcej niż jeden zeszyt: **Ameryka Północna**

Armenia
Birna
Chiny
Cypr
Dakowie
Egipt
Eldorado
Etruskowie
Grecja
Hetyci
Hunowie
Iberowie
Indie
Indonezja
Izrael
Japonia
Korea
Libijczycy
Mitanni
Nubia
Persowie
Rzym
Scytowie
Tajlandia
Turcy
Twórcy megalitów
Tybet
Wietnam
Złoty Wiek Paleolitu

W serii ukazały się już następujące numery:
1. Egipt I; 2. Rzym I; 3. Arabia I; 4. Egipt II;
5. Majowie; 6. Grecja I; 7. Rzym II; 8. Asyria;
9. Aztekowie; 10. Początki chrześcijaństwa;
11. Sumerowie; 12. Grecja II; 13. Arabia II;
14. Izrael I; 15. Egipt III; 16. Elam; 17. Grecja III;
18. Babilonia; 19. Inkowie; 20. Grecja IV;
21. Celtowie; 22. Dolina Indusu; 23. Rzym III;
24. Słowianie; 25. Grecja V; 26. Germanowie;
27. Indie I; 28. Rzym IV; 29. Syria;
30. Grecja VI; 31. Etiopia; 32. Fenicjanie;
33. Izrael II; 34. Kartagina; 35. Chiny I;
36. Grecja VII; 37. Czarna Afryka; 38. Trakowie;
39. Baltowie; 40. Kambodża; 41. Azja Środkowa I;
42. Olmekowie; 43. Iliria; 44. Persowie I;
45. Nubia I; 46. Azja Środkowa II;
47. Egipt IV.

TRUDNE DZIEDZICTWO

Wygaśnięcie linii Ramessydów rozpoczęło nową erę w dziejach Egiptu, określaną obecnie mianem III Okresu Przejściowego. Obejmuje on dynastie XXI-XXV (1085-650 r. p.n.e.). Była to epoka poważnych niepokojów społecznych i problemów wewnętrznych. Brakowało silnego ośrodka władzy, a pretensje do królewskiego tronu rościło sobie jednocześnie kilku lokalnych władców.

Dwuwładza

Dzięki przeniesieniu królewskiej rezydencji do Pi-Ramessé w Deltcie Wschodniej, Ramessydy mogli błyskawicznie reagować na wszelkie wydarzenia w Azji (zwłaszcza w niezwykle ważnej dla interesów imperialnej polityki Egiptu Syro-Palestynie). Miało to jednak swoje złe strony: praktycznie całe południe kraju pozostało pod kontrolą kapłanów skupionych wokół świątyni Amona tebańskiego. Po śmierci ostatniego z Ramessydów władzę na północy kraju przejęły kręgi dworskie (Smen-des), blisko spokrewnione przez małżeństwa z ostatnimi władcami Nowego Państwa. Ich przedstawiciele założyli kolejną - XXI dynastię (1085-945 r. p.n.e.). Oficjalną stolicą zostało Tanis, miasto portowe położone w Deltcie Wschodniej, do którego przeniesiono z Pi-Ramessé pomniki wcześniejszych władców. Na terenie miejscowej świątyni wybudowano nawet zespół grobowców królewskich, który przejął rolę tebańskiej Doliny Królów. Egipt Górny i Środkowy pozostawały pod rządami kapłanów Amona, oficjalnie uznających zwierzchność faraona z północy, ale w istocie prowadzących własną, coraz bardziej niezależną politykę. Po pewnym czasie zaczęli rościć sobie prawa do tronu w Tanis, przybrali tytuł królewski i wreszcie wpisali się w oficjalną genealogię dynastii (Psusennes I i II).

Posągi z wcześniejszych epok powtórnie użyte do dekoracji Tanis.

Upadek autorytetu faraonów

W czasach XXI dynastii prestiż Egiptu na arenie międzynarodowej wyraźnie osłabł. Skarb państwa ubożał, coraz więcej krain pozwalało sobie na niepłacenie należnych Egipcjom trybutów, a oddanie córki faraona do haremu króla Izraela Salomona świadczy o ostatecznym upadku autorytetu egipskich władców. Wcześniej megaliansi taki (małżeństwo z wasalem faraonów i w dodatku nie-Egipcjaninem!) był nie do pomyslenia, choć sami faraonowie często ze względów politycznych żenili się z córkami władców

ziem przez siebie podbitych. Oficjalnie pokojowe stosunki z Lewantem w praktyce ograniczyły się w tym czasie wyłącznie do kontaktów handlowych.

Utrata Nubii

Wewnętrzne niepokoje w Górnym Egipcie zmusiły ostatniego z Ramessydów do wezwania wicekróla Nubii na pomoc. Interwencja ta dała Egipcjom krótki okres wytchnienia - tzw. Nową Erę Ramessa XI. Jednak niedługo potem, wskutek polityki tebańskich arcykapłanów, Egipt całkowicie utracił kontrolę nad Nubią, a nad środkowym Nilem powstało niezależne państwo - królestwo Kuszu ze stolicą w Napacie.

Pozłacany srebrny sarkofag króla Psusennesa I (ok. 990 r. p.n.e.). W owych czasach srebro - ze względu na rzadkość występowania w Egipcie - było nie mniej cenne niż złoto.

TRON PRZECHODNI

Oslabienie władzy królewskiej, decentralizacja państwa i asymilacja osiadłych w Egipcie cudzoziemców doprowadziły do objęcia przez nich tronu. W kraju trwały nieustanne konflikty, a w niektórych latach próbowało nim rządzić kilku władców naraz.

HISTORIA

Przybornik toaletowy Boskiej Adorantki Amona - Szepnupet II, córki kuszyckiego króla Pije (Pianchiego); ok. 730 r. p.n.e.

Szeszank, Osorkon i Takelot) do zajęcia się wyłącznie sprawami wewnętrznymi. Kontakty Egiptu z Lewantem ponownie uległy ograniczeniu.

Próby reorganizacji państwa

Bubastydzi konsekwentnie dążyli do uzyskania pełnej władzy nad całym krajem i starali się ograniczyć autonomię okręgu tebańskiego. Wojskowy nadzór nad Górnym Egiptem i urząd arcykapłana Amona w Tebach powierzali wyłącznie członkom najbliższej rodziny. Stworzyli też konkurencyjną dla kleru Amona instytucję Boskich Adorantek Amona, gdzie arcykapłanką była zawsze - na zasadzie adopcji - córka króla z Tanis. Duchowieństwo tebańskie nie zamierzało oczywiście spokojnie na to patrzeć. Najwyższy kapłan Amona - Harsiese, ogłosił się więc kontrkrólem (w Madinat Habu odnaleziono jego iście królewski grób).

Posąg króla Osorkona I (924-889 r. p.n.e.) znaleziony w Byblos.

Dynastyczny chaos

Za plecami oficjalnych królów Egiptu, zajętych rozgrywkami o władzę z kapłanami Amona, pojawili się tymczasem - zwłaszcza w Delcie - inni pretendenci do tronu. Przy poparciu Teb niektórzy z nich - jak np. „król” Pedubast I (818-793 r. p.n.e.) oraz jego następcy (tzw. XXIII dynastia z Leontopolis, najprawdopodobniej współczesna Bubastydom) - zyskali większe uznanie i silniejsze poparcie (zwłaszcza na południu kraju) niż władcy oficjalnie panujący w Tanis. Około 730 r. p.n.e. w Delcie jednocześnie rządziło co najmniej

Libijczycy z Bubastis

Libijczycy byli niezwykle waleczni, dlatego faraonowie Nowego Państwa chętnie zatrudniali ich jako swoją gwardię osobistą. Po odbyciu służby ludzie ci przeważnie osiadali na nadanych im jako wynagrodzenie ziemiach (głównie w Delcie Zachodniej i Oazach), z czasem obejmując kluczowe stanowiska w administracji lokalnej tych odludnych regionów. Potomkowie Libijczyków Meszwesz (gwardii przybożnej ostatnich Ramessydów) osiadłych w rejonie Bubastis objęli nawet tron w Tanis i założyli własną, XXII dynastię, zwaną Bubastydami (945-715 r. p.n.e.).

Szeszank I, pierwszy władca tej dynastii i przedstawiciel rodu o wojowniczych tradycjach, podjął energiczne kroki, by przywrócić autorytet Egiptu na Bliskim Wschodzie (925 r. p.n.e. - uwieczniona w Biblii wyprawa na Jerozolimę). Jednak rozwój sytuacji w kraju zmusił jego następców (noszących na przemian imiona:

dwóch oficjalnie uznawanych królów (w Bubastis i w Leontopolis), a do tego po jednym w Hermopolis i w Herakleopolis, nie licząc równie niezależnych: *Księcia Regenta, Czterech Wielkich Wodzów Maa oraz Księcia Zachodu* - Tefnachta w Sais. Ten ostatni zjednoczył pod swym berłem (727-720 r. p.n.e.) terytoria Deltę Zachodnią i Memfis, a następnie założył, wspólnie z Bochorisem, odrębną - XXIV dynastię (727-715 r. p.n.e.).

Kuszycki

Gdy w Egipcie toczyły się nieustannie wewnętrzne walki o tron, na południu, na utraconych za XXI dynastii terenach Nubii, powstało nowe mocarstwo - królestwo Kuszu, którego prężni władcy coraz łakomiej spoglądali ku północy. Zakusy te

Granitowa głowa posągu króla Taharki (690-664 r. p.n.e.).

(m.in. urząd księcia Teb, któremu podlegały de facto wszystkie sprawy Górnego Egiptu). Jednak, by zachować kontrolę nad Tebami, Kuszycki przywiązywali dużą wagę do adopcji swych córek w roli Boskich Adoraterek (lub: małżonek) Amona. Szczególny respekt okazywany przez nich egipskim tradycjom religijnym i nawiązywanie przy każdej okazji do wzorów dawnej chwały Egiptu (np. reinstalacja stolicy państwa w Memfis, kopiowanie dekoracji) wynikały zapewne przede wszystkim z chęci uprawomocnienia ich roszczeń do zwierzchności także nad dolnym biegiem Nilu. Jakkolwiek je oceniać, działania te stworzyły jednak solidną podstawę rozkwitu Egiptu w czasach następnej dynastii.

Asyryjczyki

W dziedzinie stosunków międzynarodowych władcy nubijscy kontynuowali zaborczą politykę wobec terytoriów dawniej od Egiptu zależnych. Ingerencja w wewnętrzne sprawy Lewantu doprowadziła jednak w 701 r. p.n.e. do bezpośredniej konfrontacji z imperium Asyryjczyków i przegranej bitwy nad Eufratem. Panowanie ostatnich władców dynastii - Taharki i Tanutamani - upłynęło zatem pod znakiem beznadziejnych zmagania z asyryjskim agresorem, który parokrotnie zapuszczał się na ziemię egipską, niszcząc je i plądrując. Najeźdźcy nawiązali także bliskie stosunki z niezadowolonymi z kuszyckiego zwierzchności książętami z Deltę Nilu i zdobyli Teby (skąd wojska Aszurbanipala wywozły podobno 20 ton samego złota!). Ostateczne wyparcie Kuszytów z Egiptu z powrotem do Nubii zamyka III Okres Przejściowy.

doprowadziły z czasem do otwartej konfrontacji obydwu państw. Początkowo Kaszta, król Kuszu, jedynie formalnie zgłaszał pretensje do egipskiego tronu, ale jego następcy: Pije (inaczej Pianchi; w Nubii panował 747-716 r. p.n.e.) i Szabaka (716-702 r. p.n.e.), podjęli już działania wojenne. Przy cichym poparciu XXIII dynastii Nubijczyki dokonali faktycznej aneksji Egiptu. Szabaka i jego następcy: Szabitu, Taharka i Tanutamani - zostali uznani za legalnych królów Egiptu, tak zwaną XXV dynastię (747-ok. 664/656 r. p.n.e.) - znaną też pod nazwą kuszyckiej, etiopskiej lub nubijskiej.

Nowe porządki

Kuszycki traktowali Egipt jak państwo wasalne i utrzymali prawie wszystkich lokalnych dynastów na ich stanowiskach. Teby w ramach tego systemu zachowały swą uprzywilejowaną pozycję

Izyda i Horus po bokach Ozyrysa o rysach twarzy króla Osorkona II (874-850 r. p.n.e.).

ODRODZENIE I UPADEK

Asyryjczycy, ustępując z Egiptu, osadzili na tronie w Athribis Psametyka I, potomka libijskich książąt z Sais. Mieli nadzieję, że ten wychowany na dworze w Niniwie wasal zapewni im spokój nad Nilem. Tak rozpoczął się w dziejach Egiptu Okres Późny, obejmujący panowanie ostatnich rodzimych dynastii egipskich: XXVI-XXX (664-341 r. p.n.e.).

Głowa posągu króla Nektanebo I (ok. 380-362 r. p.n.e.) - wielkiego budowniczego i założyciela ostatniej rodzimej dynastii.

Renesans saicki

Asyryjczycy nie docenili zdolności Psametyka. Władca ten dyplomacją, przekupstwem lub przy pomocy karyjskich i greckich najemników szybko zdobył autorytet wśród poddanych i uniezależnił kraj od cudzoziemskich protektorów. Kolejni królowie XXVI dynastii (664-525 r. p.n.e.), zwanej saicką, nawiązali intensywną wymianę handlową z Fenicjanami i Grekami. W całym kraju, a zwłaszcza w Sais - kolebce rodu i nowej stolicy państwa, powstawały dziesiątki nowych budowli. Nastąpił dynamiczny rozwój floty i zaplecza dla niej (prace przy kanale Nil-Morze Czerwone, projekt połączenia Morza Śródziemnego z Morzem Czerwonym, porty, stocznie). Za panowania króla Nechona II zorganizowano nawet pierwszą w dziejach badawczą wyprawę geograficzną - dookoła Afryki.

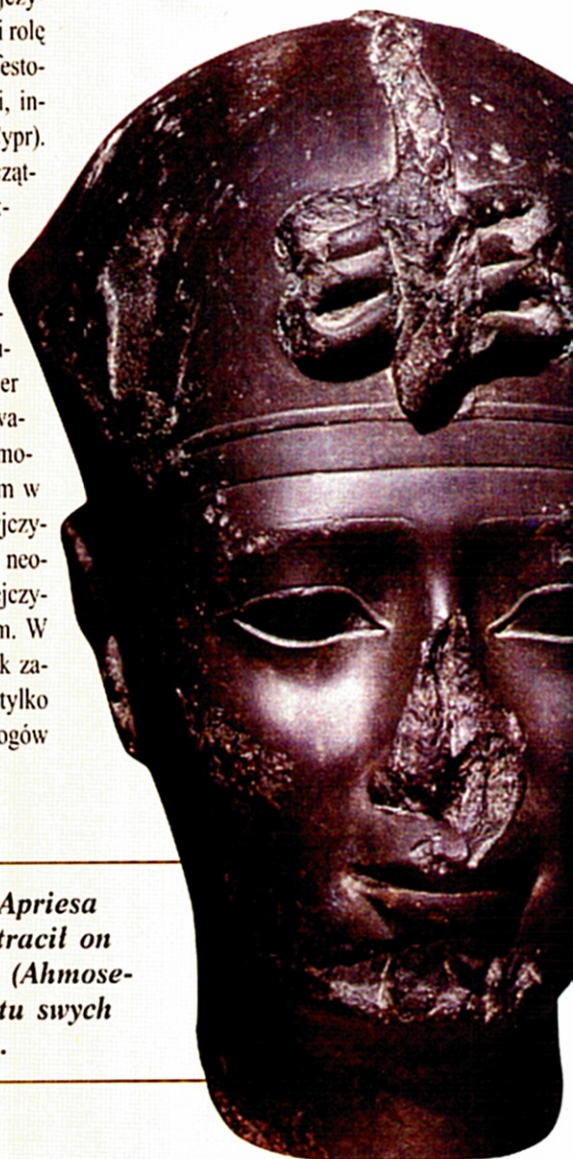
Koalicje, koalicje...

Wobec krajów ościennych Saici prowadzili na ogół pokojową politykę. Przyjęli Izraelitów, którzy uciekali przed babilońską niewolą, a w sporze Libijczyków z grecką kolonią w Kyrene pełnili rolę rozjemców. Od czasu do czasu manifestowali swą potęgę (wyprawy do Nubii, interwencje w Palestynie i inwazja na Cypr). W Azji wpływy egipskie sięgały początkowo nawet dalej niż w dobie największej ekspansji Nowego Państwa. Polityka Egipcjan musiała być w tym czasie niezwykle elastyczna ze względu na nieustannie zmieniającą się sytuację w Lewancie. Była ona jednak nader konsekwentna i polegała na montowaniu koalicji wspierających słabnące mocarstwa przeciwko nowym, rosnącym w siłę potęgom, a więc: najpierw Asyryjczkom, potem - wraz z nimi - Medom i neo-Babilończykom i wreszcie - z Chaldejczykami i Hellenami - Medom i Persom. W krytycznych momentach Egipt jednak zawsze zostawał sam na placu boju i tylko dzięki dynastycznym problemom wrogów udawało mu się uniknąć inwazji.

Głowa posągu króla Apriesa (589-570 r. p.n.e.); utracił on tron na rzecz Amazisa (Ahmosego) II w wyniku buntu swych najemników.

Persowie po raz pierwszy

Szczyście opuściło Egipcjan w 525 r. p.n.e. W wyniku zdrady przekupionych przez Kambyzesa najemników kraj dostał się pod władzę Persów, której podlegał przez następne 100 lat. Najeźdźcy założyli XXVII dynastię (525-404 r. p.n.e.). Królowie Królów - jak wcześniej Kuszyci - występowali nad Nilem w roli seniorów. Egipt stracił niezależność i został zredukowany do podrzędnej roli prowincji - satrapii. Niemal wszystkie urzędy

**Świątynia Amona w Aghurmi
(w oazie Siwa), której
budowę rozpoczął
król perski Dariusz I
(522-486 r. p.n.e.).**

pozostały w rękach egipskich dostojników, których otoczono siecią szpiegów. Z zachowanych źródeł wynika jednak, że Persowie prowadzili nad Nilem nader łagodną politykę. Nawet nakładane przez okupanta podatki nie były dla ludności szczególnie uciążliwe. Utrzymano egipski system prawny, a sanktuaria bogów otaczano troskliwą opieką (tylko akceptacja przez nich dawała obcemu władcy pełnię praw do tronu). W kraju rozwijało się budownictwo (m.in. ukończono kanał Nil-Morze Czerwone, który ułatwiał kontakt z Persepolis), a specjalistów egipskich wysoko ceniono i chętnie zatrudniano w odległych zakątkach perskiego imperium.

Ojciec Historii

Około 450 r. p.n.e. Egipcjanie żyli spokojnie pod perskim berłem. Po kraju podróżował wtedy młody Grek - Herodot z Halikarnasu - wypytując kapłanów o wszystko, co dotyczyło historii, monumentów i przedziwnych dla obcokrajowca obyczajów miejscowych.

To, czego się

dowiedział, opisał później w II i III księdze „Dziejów”, które aż do momentu odczytania pisma hieroglificznego przez Jana François Champolliona w 1822 r. były w praktyce jedynym wiarygodnym źródłem wiedzy o Egipcie faraonów.

Ostatnie dynastie rodzime

Konflikty garnizonów cudzoziemskich wojsk z ludnością miejscową wywołał Egipcjanin Amyrtajos i wywołał nad Nilem powstanie. W efekcie kraj znów na pewien czas odzyskał suwerenność. Amyrtajos założył XXVIII dynastię (404-399 r. p.n.e.). Rządy kolejnych władców były niestabilne. Nawet Nektanebo I i II (XXX dynastia - ok. 378-341 r. p.n.e.) zasiedli na tronie w wyniku zamachów stanu. W swych działaniach z rozmysłem nawiązywali do tradycji renesansu saickiego. Pomimo ekonomicznej zapaści państwa

**Głowa posągu króla
Amazisa (Ahmosego) II
(570-526 r. p.n.e.); był on
uważany przez potomnych
(a nawet Greków) za
wzór władcy doskonałego.**

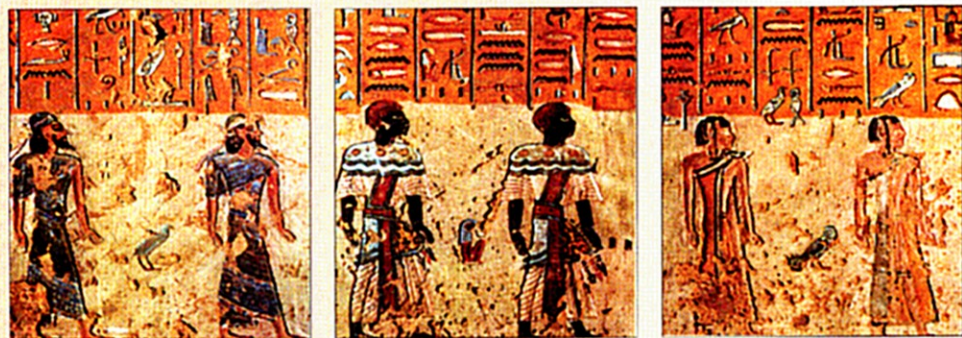
i stałego zagrożenia ze strony Persów wzniesiono wiele imponujących budowli. Chcąc utrzymać Achemenidów na dystans, władcy ci podejmowali - w sojuszu z państwami Hellady - rozległe działania dyplomatyczne, poparte rozbudową linii fortyfikacji i sporadycznymi manifestacjami sił egipskich wojsk za granicą. Żołnierzy tych (głównie Greków i Libijczyków) opłacano wyłącznie specjalnie dla nich bitymi pieniędzmi, a ich dowódcy mocno angażowali się w politykę krajów rodzimych. Dlatego nie byli całkiem pewnymi sojusznikami - w każdej chwili mogli bowiem przejść na stronę wroga.

I znów Persowie

W tej sytuacji ok. 341 r. p.n.e. Artakserkses III bez trudu odzyskał kontrolę nad Egiptem i położył kres jego suwerenności. Czasy tej drugiej perskiej dominacji cechuje bezwzględna eksploatacja gospodarcza, rabowanie świątyń i likwidacja budowli obronnych. Nic więc dziwnego, że gdy w 332 r. p.n.e. kolejny okupant, Aleksander Macedoński, wkroczył do Egiptu w glorii pogromcy zniechęconych Persów, przywitano go jako zbawcę.

OBCY NAD NILEM

Żyzna Dolina Nilu była zewsząd otoczona przez pustynię. Naturalna izolacja od reszty cywilizowanego świata sprawiała, że kontakty Egipcjan z sąsiadami przez długie wieki ograniczały się niemal wyłącznie do wymiany handlowej. Dopiero ekspansjonistyczna polityka władców Średniego i Nowego Państwa doprowadziła do ożywienia kontaktów między różnymi kulturami.

Cudzoziemcy przedstawieni jako manifestacje form Apopa. Grobowiec Ramzesa III (1194-1163 r. p.n.e.) w Dolinie Królów, w Tebach Zachodnich. Księga Bram - V rozdział.

Dziewięć Łuków

Na otaczających Egipt jałowych pustyniach mieszkali nomadowie. Kraj nad Nilem jawił się im jako kraina mlekiem i miodem płynąca, często więc organizowali zbójckie wypadki, mordując, gwałcąc, paląc i rabując. Mieszkańcom Doliny Nilu kojarzyli się oni z siłami pierwotnego zła - sługami Chaosu, którzy niezmiernie krążąc po obrzeżach państwa, tylko czekali, aby zburzyć jego boski porządek. Zapewne dlatego wyobrażenia Murzyna, Libijczyka i Semity, czyli przedstawicieli trzech ludów najczęściej spotykanych u bram Egiptu, ustawionych trójkami, pojawiają się w królewskich tekstach grobowych jako element cyklu manifestacji form Apopa (personifikacja Chaosu).

Drewniana figurka ukazująca nubijską dziewczynkę z matką; I połowa XIV w. p.n.e.

Fajansowe płytki z ceremonialnego pałacu Ramzesa III (1184-1153 r. p.n.e.) w Madinat Habu, na których przedstawiono tradycyjnych wrogów Egiptu: Libijczyka, Nubijczyka, Syryjczyka, beduina Szasu i Hetytę.

Ludy te określano wspólnym mianem Dziewięciu Łuków. Jako idealny symbol Wszystkich Wrogów Egiptu często pojawiały się w ikonografii w postaci jeńców uwiązanych do luków albo luków umieszczonych pod stopami władcy. Stempel z sylwetkami skrepowanych wojowników wziętych w niewolę służył do pieczętowania grobów w Tebach.

Czarni ludzie

Pierwszego wylomu w etnicznej jednorodności mieszkańców Doliny Nilu dokonali Nubijczycy. Ich zwarte grupy zaczęły się osiedlać w Górnym Egipcie już w okresie Starego Państwa. Wcześniej docenieni za swą wartość bojową stworzyli doborowe oddziały лучników, wykorzystywane przede wszystkim jako rodzaj

żandarmerii lub policji. Z czasem ich głównym zadaniem stało się patrolowanie regionów granicznych i pustyni. Mimo wyraźnie odmiennego koloru skóry zostali szybko zaakceptowani przez społeczność egipską i często osiągnęli najwyższe godności w administracji lokalnej.

Przybysze z pustyni

Koczowników libijskich, którzy przybywali zwabieni warunkami życia w Dolinie Nilu. Egipt oswajał stosunkowo łatwo, zazwyczaj wcielając ich do armii w

charakterze sił rozpoznawczych, strażnicy granicznej, a nawet osobistej gwardii faraona. Tak jak wcześniej Nubijczycy, za swe usługi otrzymywali - jeszcze w czasie trwania służby - nadania ziemi w mniej zaludnionych, przygranicznych obszarach. Pozwalało to włączyć ich w jednolity system administracyjno-gospodarczy i było gwarancją lojalności. Stając się z woli władcy wieczystymi użytkownikami jego ziemi, byli przecież zainteresowani obroną swego źródła utrzymania przed agresorami z zewnątrz - nawet jeśli byłoby to ich ziomkowie.

Po pewnym czasie Libijczycy zdobyli w tych słabo zaludnionych regionach pozycję dominującą, a w I tysiącleciu p.n.e. aspirowali nawet do tronu. Roszczenia te nie wywołały żadnego sprzeciwu rodowitych Egipcjan, uważano ich bowiem w Dolinie Nilu za swoich, a nie najeźdźców.

Cudzoziemskie faktorie

W Okresie Późnym władcom zależało na ożywieniu gospodarki. W tym celu starali się przyciągnąć zagranicznych specjalistów: oferowali im szczególne prawa i zakładali (zwłaszcza na obszarach Deltę Nilu) wyłącznie dla nich przerna-

Egipskie monety bite specjalnie na żółd dla najemników. Awers naśladowuje typowy motyw grecki, a rewers nosi hieroglificzny napis: nub nefer (czyste złoto); IV w. p.n.e.

czone ośrodki typu miejskiego, np. Naukratis, Peluzjum lub Dafne. W tych osadach - w przeciwieństwie do dotychczas stosowanej polityki autochtonizacji - podkreślano odmienną i narodowy charakter przybyszów. Widoczne to było nawet w urbanistyce i architekturze tych całkowicie samowystarczalnych gospodarczo enklaw. Dzięki królewskim przywilejom stanowiły one rodzaj eksterytorialnych faktorii lub obszarów bezcłowej wymiany handlowej. Udzielone im gwarancje obejmowały również ich całkowitą samorządność - łącznie z wprowadzeniem zupełnie nowych nad Nilem instytucji (np. świątyni Jahwe w żydowskiej kolonii na Elefantynie). Wyraźne faworyzowanie obcych bywało czasem zarzewiem gwałtownych reakcji ze strony Egipcjan, którzy, czując się pokrzywdzeni, w akcie rozpaczliwej dewastacji takich kolonii.

Dobre, lecz złe złoto

Polityka asymilacji cudzoziemców przez włączanie ich w egipski system administracyjny uległa zasadniczej zmianie pod koniec Okresu Późnego. Pozycja ekonomiczna władców wyraźnie osłabła, a rządy były mało stabilne. Nie gwarantowało to wypłacalności państwa, nawet w postaci nudań ziemi. Zresztą najemnicy, głównie Karyjczycy i Grecy, nie byli zainteresowani posiadaniem własności, którą niełatwo było spieniężyć. Woleli gotówkę, ponieważ zmieniając pracodawcę lub wracając po służbie do ojczyzny, mogli ją zabrać ze sobą. Zmusiło to faraonów do podjęcia bezprecedensowej decyzji o biciu monety przeznaczonej wyłącznie na żółd dla najemników. W Egipcie pieniądź ten nie znajdował żadnego zastosowania - handel polegał tu na prostej wymianie. Pojawiły się więc nad Nilem złote krążki, naśladujące awersy monety Hellady, a na rewersie noszące wypisany hieroglifami znak królewskiej gwarancji: nub nefer (dobre/piękne/czyste złoto).

Ta forma zapłaty była z pewnością atrakcyjna dla awanturników, ale nie dla państwa. Oplacany w ten sposób najemnik mógł wszak łatwo zostać przekupiony przez wroga.

Fajansowa rzeźba wyobrażająca lwa pożerającego jeńca; połowa XIII w. p.n.e.

BRAMY KRÓLÓW

Władcy Nowego Państwa zerwali z praktyką wznoszenia grobowców w formie piramid. Oddzielali miejsca swego kultu pośmiertnego, zwane Domami Millionów Lat, od grobów. Nakazali grzebać swe mumie w odległej dolinie, leżącej w Tebach Zachodnich u stóp widocznej z daleka Dżu-deszer - Czerwonej Góry (obecnie Dżabal al-Karn), przypominającej zresztą swym kształtem kolosalną piramidę. Wierzyli, że pochówek w takim miejscu zapewni im wieczny spokój.

W Dolinie Królów, zwanej po arabsku Biban al-Muluk (Bramy Królów), odkryto między innymi 23 grobowce monarchów Nowego Państwa (ok. 1567-1085 r. p.n.e.). Królewskie żony i księżta były grzebani w analogicznym wadi - określanym dziś Biban al-Harim lub Biban al-Malik (Bramy Królowych). Wieczny spokój zmarłych władców nie trwał jednak długo. W czasach Ramessydów rozwinął się w Tebach proceder rabunku grobów, a szajki złodziei kierowane przez skorumpowanych urzędników administracji lokalnej nie oszczędzały nawet mumii. Kapłanom odpowiedzialnym za opiekę nad doliną nie pozostało nic innego, jak zbezczerzone mumie odnowić i przenieść do tajemnych skrytek. Ocalone w 1881 r. dzięki Egipskiej Służbie Starożytności z rąk nowożytnych grabieżców - sławnych braci Abd ar-Rasul - są obecnie eksponowane w specjalnej galerii Muzeum Egipskiego w Kairze.

Ewolucja form grobów

Najstarsze groby królewskie w Dolinie Królów są skromne, a ich plan przypomina spirale. Dekoracja ogranicza się wyłącznie do sali sarkofagowej i naśladuje rozwinięte zwoje papirusu dekorowane schematycznymi rysunkami; są to nowe, komponowane specjalnie dla królów Księgi Tego-co-jest-w-Zaświatach. Z czasem grobowce przybrały formę jednoosiowego założenia zakończonego przestronną salą opartą na filarach. Liczba tekstów wypisywanych na ich ścianach stale wzrastała, a rysunek został wyparty przez relief (najpierw wypukły, a potem - mniej pracochłonny - wklęsły). Pierwotnie skromne, prostopadłościennie sarkofagi kwarcytowe zostały zastąpione bardziej okazałymi, granitowymi, naśladującymi kształtem kartusze, a na ich pokrywach pojawił się wizerunek króla Ozyrysa.

Grobowce ojca Echnatona (Amenhotepa (Amenofisa) III, oraz kapłana króla Aii usytuowano w sąsiedniej Dolinie Małej (Wadi al-Kurud). Najśłynniejszy - choć najmniejszy - jest jednak odkryty w 1922 r. przez Howarda Cartera grobowiec Tutanchamona. Zachowane wyposażenie pochówku tego przedwcześnie zmarłego i mało znaczącego władcy daje wyobrażenie o bogactwach, jakie mogły znajdować się w komo-

rach grobowych wielkich faraonów. W 1995 r. w Dolinie Królów natrafiono na podziemne, kilkupiętrowe mauzoleum synów Ramzesa II, którzy zmarli jeszcze za życia ich długowiecznego ojca.

Organizacja pracy

Odkryte w Dajr al-Madinie papirusy i ostrakony oraz analiza niedokończonych grobowców pozwalają odtworzyć zasady organizacji pracy nad pochówkami władców.

Tutmozis I powołał elitarną grupę wysoko wykwalifikowanych rzemieślników, którzy podlegali bezpośrednio wezyrowi - drugiej osobie w państwie. Zwano ich Służącymi w Miejscu Prawdy lub Ludźmi z Ekipy Miasta Umarłych. Osadzeni zostali w odizolowanej, samowystarczalnej osadzie (dzisiejszej Dajr al-Madinie), gdzie tworzyli niekiedy prawdziwe rzemieślnicze dynastie.

Prace w grobowcu prowadziły równocześnie dwie ekipy - prawa i lewa (tzn. zajmujące się prawą i lewą ścianą grobu), liczące od 40 do 120 ludzi. Do tego należy dodać wozowodów, sprzątaczy, wynoszących gruz, wolontariuszy i osoby odrabiające należności podatkowe.

Ekipy działały w systemie dziesięciodniowych zmian, pracując od rana do zmierzchu. Odpoczywały w tymczasowych obozowiskach. Po dziesięciu dniach obie grupy wracały do Dajr al-Madiny, a ich miejsce zajmowały dwie następne.

Niektórzy rzemieślnicy poświęcali wolny czas na przygotowanie miejsca wiecznego spoczynku dla siebie i swoich najbliższych lub podejmowali się prac zleconych przy dekoracji grobów prywatnych. Nieskrępowani sztywnym kanonem obowiązującym w dekoracji grobów monarchów w pracy tej oddawali się czystej radości tworzenia, wykonując niekiedy prawdziwe arcydzieła. Mimo iż ludzie ci zarabiali na życie pracą rąk (co w Egipcie traktowano pogardliwie), ich status społeczny był bardzo wysoki. Przy okazji różnych świąt otrzymywali przydziały najlepszego królewskiego płótna oraz sandałów, aby nawet zewnętrznie odróżniać się od pospólstwa. Nigdy zatem nie brakowało ochotników do prac pomocniczych w Dolinie Królów.

BRAMY KRÓLÓW

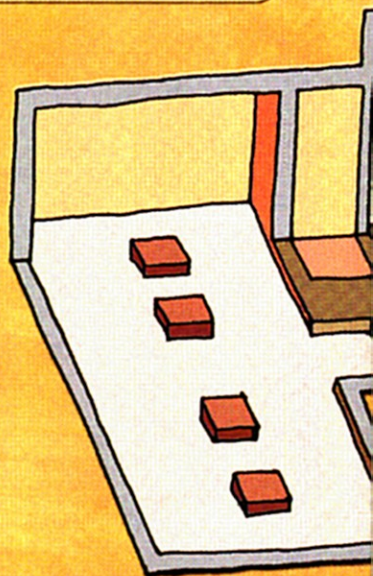
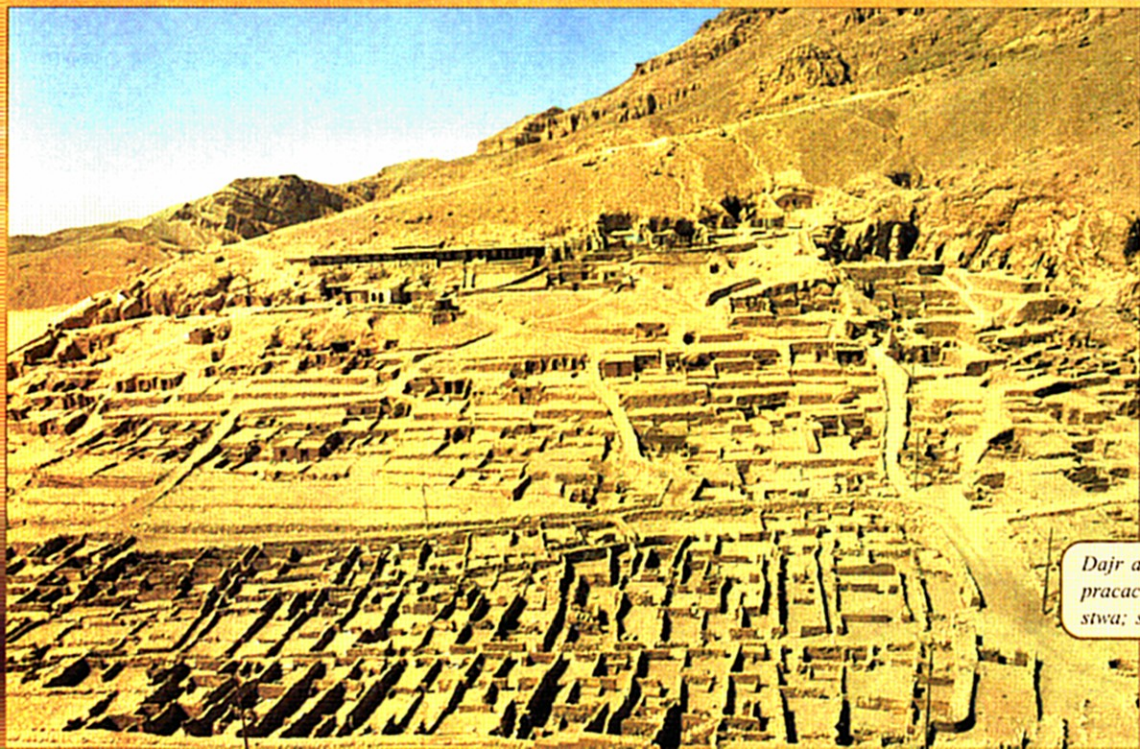
Największy w Dolinie Królów grób Setiego I (ok. 1294-1279 r. p.n.e.) - liczący ponad 118 m długości - został odkryty 18 października 1817 r. przez Giovanniego Battistę Belzonię. Było to ukoronowanie poszukiwań tego włoskiego obywatela, awanturnika i miłośnika Starożytności, który odnajdywanie zabytków uczynił swoim zawodem. Urzeczony pięknem dekoracji grobowca spędził w nim kilka miesięcy, starannie dokumentując (pospółu ze sienneńczykiem Alessandrem Riccim) swoje odkrycie. Zebrane materiały, wraz z modelem grobu w skali 1:6, wysłał w trasę objazdową do stolic Europy, gdzie wzbudzały zachwyt i sensację. Belzoni, który nie znał hieroglifów, przypisywał grób „faraonowi Psammutisowi”. Właściwą jego atrybucję ustalił dopiero Jean François Champollion, po zwiedzeniu w 1828 r. paryskiej wystawy G.B. Belzonię. Jedynym zabytkiem, jaki znajdował się w grobowcu w momencie odkrycia, był unikatowy, alabastrowy antropomorficzny sarkofag, pokryty wewnątrz i na zewnątrz cytatami z Księgi Bram, niestety pusty. Kupił go od G.B. Belzonię angielski architekt królewski, John Soane, i do dziś sarkofag stanowi ozdobę muzeum urządzonego w jego domu w Londynie. Mumię króla odnaleziono dopiero w 1881 r., w skrytce odkopanej przez braci Abd ar-Rasul w Ad-Dajr al-Bahri.

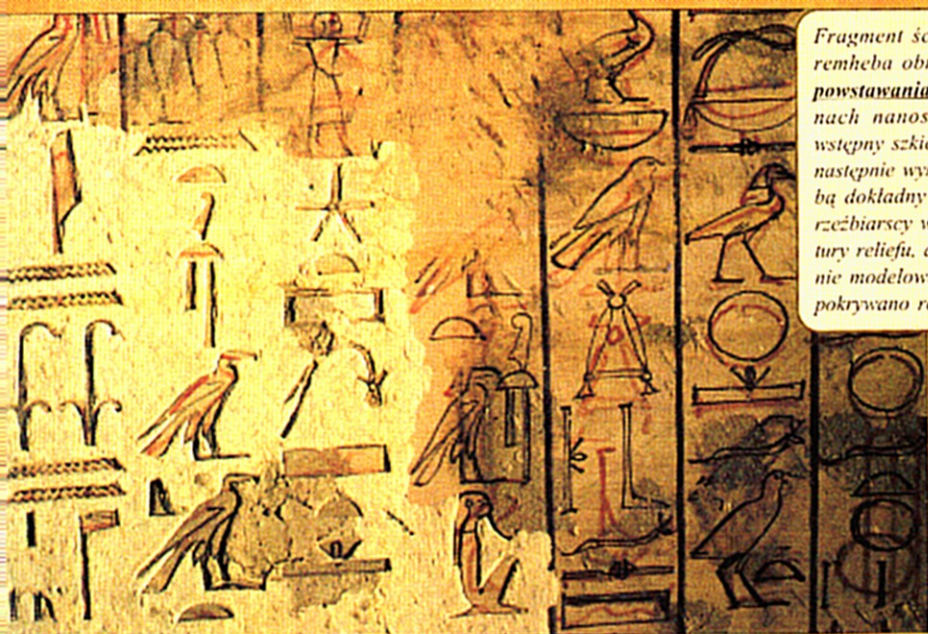
Ostrakon z Dajr al-Madiny. Nieogolony kamieniarz przy pracy: XII w. p.n.e.

Narzędzia rzemieślników i artystów pracujących w XIV-XII w. p.n.e. przy budowie grobów królewskich.

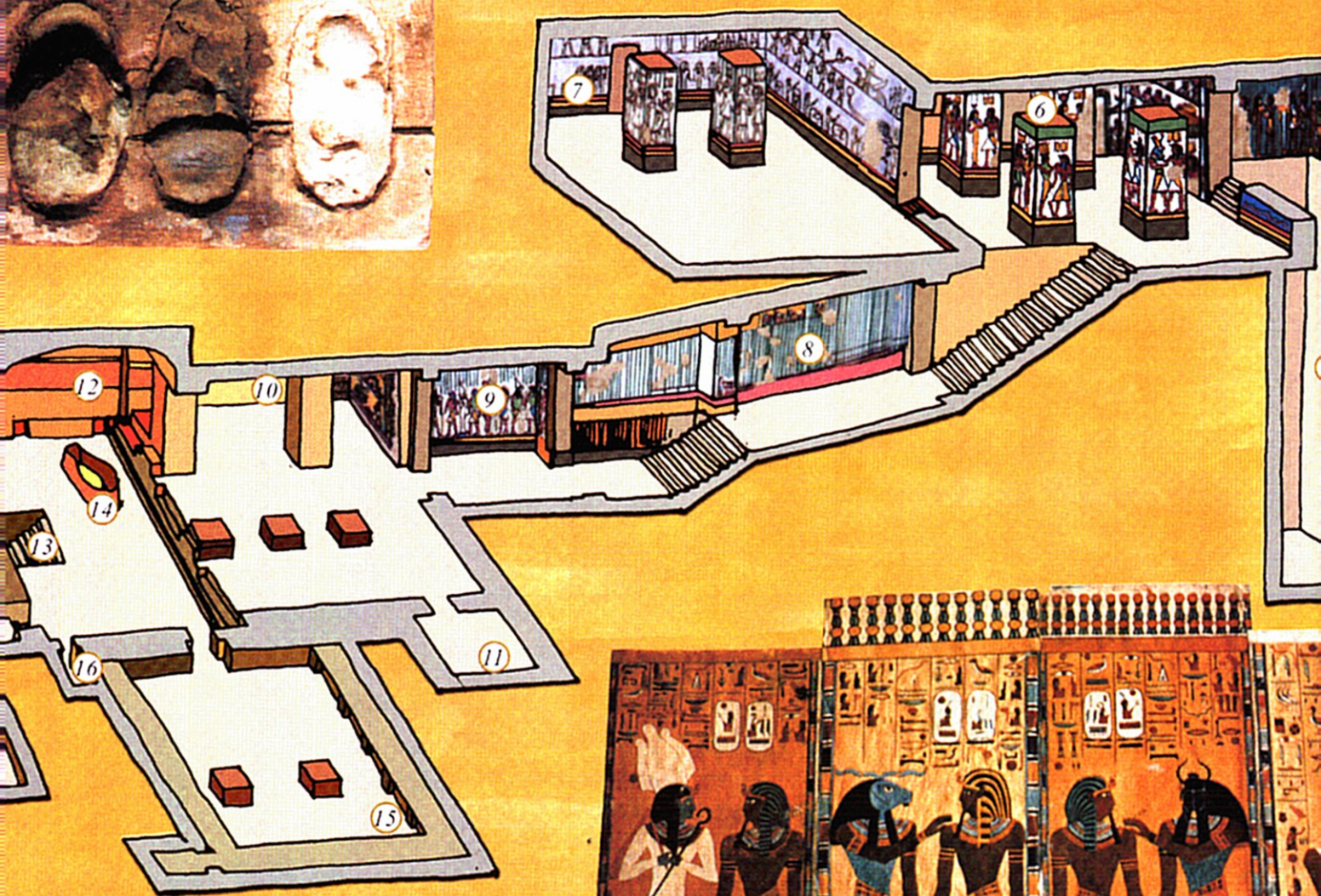
Dajr al-Madina. Widok osady rzemieślników z pracach w Dolinach Królów i Królowych w czasach: stan z przełomu XII i XI w. p.n.e.

Fragment ściany grobowca Ho-remheba obrazuje główne etapy powstawania dekoracji. Na ścianach nanoszono na czerwono wstępny szkic postaci i tekstów, a następnie wykonywano czarną farbą dokładny rysunek. Pomocnicy rzeźbiarscy wydobywali z tła kontury reliefu, a mistrzowie ostatecznie modelowali detale. Na koniec pokrywano reliefy barwami.

Papirus z oryginalnym projektem grobu (p.n.e.). Hieroglificzne teksty obok rysunków.

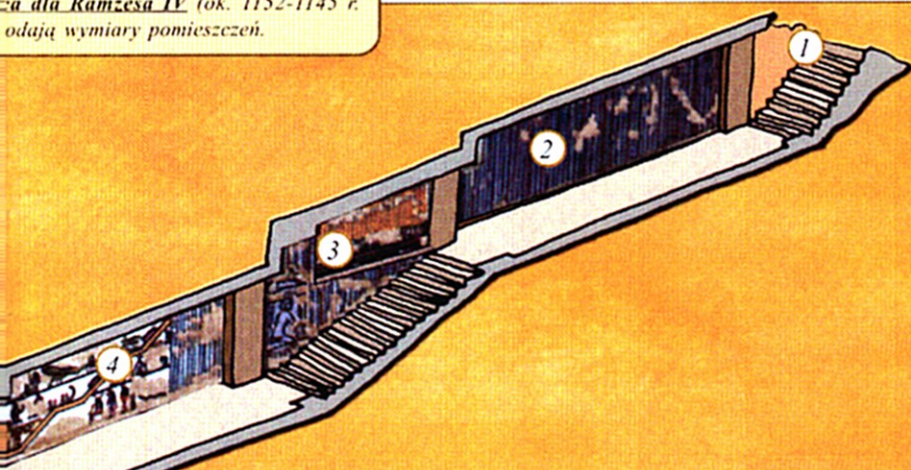
Wzruszonych przy
uch Nowego Pań-

Sporządzona ręką G.B. Belzoni
akwarela dokumentująca stan gro-
bu Setiego I w momencie odkrycia.

...za dla Ramzesa IV (ok. 1152-1145 r.
...dają wymiary pomieszczeń.

Typowy dla XXI dynastii sarkofag antropoidalny, szczelnie pokryty (ze względu na horror vacui - obawę przed pustką) bogatą dekoracją, pochodzący ze skrytki w Bab al-Dżasusie; XI-X w. p.n.e.

PRZEWODNIK PO GROBOWCU SETIEGO I - DROGA KRÓLA W ZAŚWIATY

- ①. Dromos - korytarz prowadzący do bramy grobowca, symbol zejścia w zaświaty.
- ②, ③. Litania Słoneczna pozwalająca zmarłemu zidentyfikować się z bogiem słońcem Re. Tekst umieszczano jak najbliżej wejścia, aby mogło go oświetlać Słońce.
- ④, ⑦, ⑮. Księga Am-Duat, czyli: Tego-Co-Jest-w-Zaświatach, opisuje 12 krain, jakie zmarły musi przebyć, wędrując ku odrodzeniu.
- ⑤. Ślepa studnia zagradzająca drogę rabusiom i zatrzymująca wodę, która mogłaby wdrzeć się w czasie ulewy; symbol wód praocceanu Nun, gdzie wiecznie dokonuje się regeneracja świata.
- ⑥, ⑩, ⑪. Księga Bram, opisująca 12 bram do poszczególnych krain zaświatów.
- ⑧. Rytuał Otwarcia Ust - liturgia zapewniająca mumii możliwość komunikowania się ze światem.
- ⑨. Salon Piękności - nazwany tak ze względu na niezwykłą urodę reliefów.
- ⑫. Sala Sarkofagowa - zwana też Złotą Salą z powodu tła wypisanego na jej ścianach tekstu Księgi Am-Duat. Miejsce transformacji mumii w boga słońce Re o złotym ciele. Na suficie sali namalowano fantastyczne istoty, będące wizualizacją gwiazdozbiorów.
- ⑬. Niedokończony korytarz, który prowadzi w głąb ziemi - symbol zejścia do zaświatów dla królewskiego ba - ducha niecielesnego.
- ⑭. Alabastrowy sarkofag króla ozdobiony fragmentami Księgi Bram.
- ⑯. Wnęka na symbol odrodzenia Ozyrysa, stwora Imi-ut, odstrasżającego zło.

GROBY I ŚWIĄTYNIE

W ostatnim okresie suwerenności Egiptu, mimo zdecydowanie niekorzystnej koniunktury politycznej i gospodarczej, kultura, a zwłaszcza architektura, rozwijała się bardzo dynamicznie. Powstały budowle, które dorównywały najwybitniejszym osiągnięciom minionych epok. Wprowadzono wiele nowych koncepcji i rozwiązań technicznych.

Ceglane konstrukcje nadziemne grobów Montuemhata i Pabasa w dolinie Al-Asasif; pocz. VII w. p.n.e.

Groby prywatne

Prywatna architektura grobowa na najlepiej poznanej nekropoli tebańskiej nie rozwijała się aż do najazdu Kuszytów. Wykorzystywano grobowce już istniejące, a prominentów - głównie kapłanów - grzebano w utajnionych zbiorowych skrytkach. Przywrócenie porządku w tym regionie za XXV i XXVI dynastii zaowocowało powrotem do tradycji monumentalnego budownictwa grobowego. Główny obszar architektury cmentarnej z tego okresu znajduje się w dolinie Al-Asasif (m.in. grób Księcia Miasta - Montuemhata). Plan każdego pochówku dostosowywano do wolnego miejsca na nekropoli, a części podziemne większości z nich były istnymi labiryntami, rozmieszczonymi często na kilku poziomach. Centrum grobowca tego typu stanowił otwarty dziedziniec z portykami, które prowadziły do licznych kaplic, a nadbudowa miała formę monumen-

Pochówki królewskie

W czasach XXI i XXII dynastii zaniechano wykuwania królewskich grobowców w miejscach odosobnionych i trudnych do upilnowania, a ocalale z rabunków mumie największych władców przeniesiono do tajnych skrytek. Groby nowych monarchów i arcykapłanów zaczęto sytuować w obrębie murów świętych okręgów, łamiąc wielowiekowe tabu zakazujące grzebania zmarłych na terenie świątyń. Rozmiary pochówków musiały zatem ulec poważnej redukcji. W Tanis w kilku skromnych i ciasnych kryptach stło-

czono sarkofagi królów XXI i XXII dynastii oraz kilku dostojników. Kuszyci (XXV dynastia) wznosili sobie kompleksy grobowe poza Egiptem, w okolicach swej stolicy - Napaty. Centralnym ich elementem były niewielkie (około 20 m wysokości), strome piramidki, których forma - wyraźnie inspirowana ramessydzkimi grobowcami książęcymi z okręgu memfickiego - utrzymała się w Nubii aż do IV w. n.e. Grobów późniejszych władców do dziś nie odnaleziono. Nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ zazwyczaj panowali zbyt krótko, by przygotować sobie godne miejsce ostatniego spoczynku.

Widok z I Pylonu na I Dziedziniec Wielkiej Świątyni Amona w Al-Karnaku, który swój ostateczny kształt zawdzięcza władcom Okresu Późnego. Pośrodku znajdują się pozostałości Kiosku Taharki - stacji postojowej dla świętej barki Amona. Gigantyczne kolumny służyły do rozpinania velum - bogato zdobionej, malowanej lub wyszywanej, dającej cień tkaniny. Po prawej - wcześniejsza stacja przeznaczona na święte barki od Ramzesa III dla Amona, Mut i Chonsu. Z prawej, w głębi - Portyk Bubastydów, ongiś całkowicie pokryty złotymi blachami. Przed II Pylonem widnieją statuy Ramzesa II uzurpowane przez arcykapłana Pinudżema.

Ruiny świątyni Apisa w Memfis. Na fotografii widnieje zachowany in situ alabastrowy stół, służący do mumifikacji świętych byków; VI-IV w. p.n.e.

talnych murów z pylonami z cegły suszonej. Wnętrze bogato dekorowano motywami i tekstami, które uprzednio były zastrzeżone wyłącznie dla królów.

Na innych nekropolach Egiptu zazwyczaj kontynuowano tradycyjne w danym regionie formy pochówków (np. mastaby w Abydos, skalne grobowce w Oazach), a ich dekoracja - coraz bardziej oddalająca się od sztywnych kanonów - swą naiwnością często sprawia wrażenie niemal karykatur. Niektóre groby na nekropoli powstałej w czasach II najazdu perskiego w okolicach Hermopolis (Tunat al-Dżabal) zdradzają już wpływy greckie.

Nad katakumbami wznosiła się świątynia grobowa, a obok mieściły się podobne okręgi poświęcone Anubisowi i Thotowi.

nej uległ nawet Pers, Dariusz I, który ufundował świątynię Amona w oazie Al-Charidża.

Architektura świątynna

Większość budowli sakralnych powstawała w tym czasie na terenach Deltę. Do dziś przetrwały przeważnie tylko fragmenty dobudowane do wcześniejszych świątyń. Dziełem tej epoki jest między innymi ostateczny kształt frontu Wielkiej Świątyni Amona w Al-Karnaku i gigantyczne mury z cegły suszonej, które okalają ten kompleks. Z tego samego okresu pochodzi także wiele budowli miejskich i militarnych. Do wzniesienia i dekoracji tych zespołów często wykorzystywano materiały ze zdemontowanych lub zrujnowanych obiektów wcześniejszych (np. Tanis powstało w dużej części z elementów przywiezionych z Pi-Ramesse). Budowano dużo i chętnie. Ogólnej pasji architektonicz-

Nowe idee

Władcy z XXV i XXVI dynastii wzniesli zespoły niepozornych świątyń w Al-Karnaku (np. kaplicę Ozyrysa oraz Zespół Taharki przy Świętym Jeziorze) i kaplice Boskich Adoraterek Amona w Madinat Habu. Mimo że obiekty te są niepozornych rozmiarów, reprezentują nie tylko nowe rozwiązania techniczne (np. najstarszy prawdziwy łuk kamienny w Egipcie czy sanktuarium otoczone korytarzem) i interesującą dekorację, lecz także są unikatowym przykładem przestrzennej realizacji wysublimowanej koncepcji teologicznej. Tworzą rodzaj gigantycznego modelu, odwzorowującego w terenie konfigurację zasadniczych elementów kosmogonii tebańskiej, która w III Okresie Przejściowym i w Okresie Późnym stanowiła ideologiczną podbudowę i uzasadnienie obowiązującego nad Nilem teokratycznego systemu społeczno-politycznego.

Podobna motywacja kryje się też za ideą *Pammisi*, miejsc kultu boskich narodzin króla, która uzasadniała objęcie władzy w Egipcie - nawet przez cudzoziemców(!) - ich pochodzeniem wprost z lędźwi Amona.

Cmentarze zwierząt

Kulty świętych zwierząt były w Egipcie bardzo popularne. Powstało wiele cmentarzy przeznaczonych wyłącznie dla nich. Pochówki te systematycznie rozbudowywano, aż przybrały formę nieregularnych, podziemnych galerii. W najsłynniejszej z nich, Serapeum w Sakkarze, korytarze prowadziły do rozmieszczonych po bokach komór, zawierających kolosalne sarkofagi świętych byków - Apisów.

Typowe kaplice z okresu XXV dynastii (747-656 r. p.n.e.); Al-Karnak.

SZTUKA - MIĘDZY TRADYCJĄ A NOWOCZESNOŚCIĄ

Artyści Okresu Późnego, mimo krępujących ich twórczą swobodę sztywnych zasad i prymitywnych narzędzi (żelazo upowszechniło się w Egipcie dopiero w połowie tej epoki), potrafili dać wyraz swym plastycznym umiejętnościom i tworzyli prawdziwe arcydzieła, będące dowodem na fałszywość powszechnej opinii o skostnieniu oraz niezmienności sztuki egipskiej.

Po pierwsze - tradycja

Władcy XXI i XXII dynastii robili wszystko, aby sztuka monumentalna za ich panowania przewyższyła osiągnięcia poprzedników. Ściany świątyni kazali pokrywać kolosalnymi reliefami, wykonywanymi według klasycznych kanonów. Zdobiono je jednak nie - jak wcześniej - farbami, lecz repusowanymi blachami z cennych kruszców, które nakładano na płaskorzeźby. Sarkofagi, maski grobowe i inne elementy wyposażenia grobowego królów i arcykapłanów nadal wykonywano z najcenniejszych materiałów, a jakość tych wyrobów stawia je wśród najlepszych osiągnięć sztuki jubilerskiej.

Pragnienie dorównania osiągnięciom przodków przybrało w czasach Kuszytów i Saitów formę świadomego naśladowania starych wzorów. W dekoracji grobów z tego okresu łatwo zidentyfikować nawet konkretne dzieła, z których skopowano daną scenę, lub całą ich sekwencję (np. reliefy z grobowców w Al-Asasifie). Na dodatek rozmyślnie nadawano aktualnym wytworom sztuki cechy archaiczne (np. typowe dla Starego Państwa: silna muskulatura nóg, szeroki tors, grube rysy twarzy czy ponadczasowa godność w jej wyrazie).

Po drugie - innowacje

Wprawdzie tworząc reliefy świątynne ówcześni artyści czerpali inspirację ze starszych obiektów, ale wprowadzili też wiele nowych tematów i ujęć. Robiono liczne eksperymenty formalne, zdradzające wyraźnie chęć zerwania z zasadami dotychczas obowiązującymi w sztuce (np. malarska dekoracja grobowców z wolnej ręki, użycie barwy różowej). W reliefach z czasów ostatnich rodzimych władców Egiptu wprowadzono charakterystyczny, wypukły modelunek odznaczających się elementów anatomii ludzkiego ciała, który w okresie ptolemejsko-rzymskim stanie się obowiązującą w plastyce konwencją. Zaprzeczalo to teorii o skostnieniu sztuki staroegipskiej.

Rezygnacja z budowania monumentalnych grobowców na rzecz tajnych i przeważnie pozbawionych jakiegokolwiek dekoracji skrytek spowodowała przeniesienie wielu detali dawniej pokrywających ściany obiektu na same sarkofagi. Wysoką jakością i bogactwem dekoracji wyróżniają się typowe dla XXI dynastii antropoidalne sarkofagi i kartonáže mumii kapłanów i kapłanek, całkowicie pokrywane (*horror vacui*) wielobarwnymi scenami, malowanymi żywymi kolorami na żółtym tle.

„Statua Tyszkiewicza” (obecnie w zbiorach Luwru). Kapłan o ciele pokrytym magicznymi formułami trzyma stelę, przedstawiającą Horusa na krokodylach. Przykład tzw. posągu uzdrawiającego: woda, którą go obmyto, stawała się remedium na wszelkie dolegliwości; IV w. p.n.e.

Reliefy z kaplicy Ozyrysa w Al-Karnaku. Ciężki modelunek postaci to rozmyślne nawiązanie do tradycji rzeźbiarskich Starego Państwa; VIII-VII w. p.n.e.

Pragmatyczni Egipcjanie stosowali jednak siatkę tego kanonu niemal wyłącznie do mechanicznego kopiowania dekoracji ze starszych obiektów.

Rzeźba

Posągi rzeźbiono przeważnie w twardej i barwnej kamieniach, w pełni wykorzystując naturalne cechy materiału i kładąc nacisk na staranność wykończenia.

Za Psametyka II wprowadzono nowy sposób przedstawiania męskiego torsu (kanon ten znalazł później zastosowanie w Grecji epoki klasycznej). Rzeźby ukazujące władców miały z reguły wielkość zbliżoną do naturalnej. W repertuarze póź nie było zasadniczych zmian, swobodniej za to traktowano istniejące wzorce. Wizerunki osób prywatnych były zazwyczaj wyraźnie mniejsze. Powoli znikły, tak wcześniej popularne, statuy grobowe, a od czasów XXV/XXVI dynastii posągi wykonywano już niemal wyłącznie w celu ustawiania ich w świątyniach. Wzbogaciło to repertuar form i doprowadziło do indywidualizacji figur.

Jedna z wielu znanych twarzy Księcia Miasta - Montuemhata; VII w. p.n.e.

W dziedzinie malarstwa na papirusach, początkowo niezwykle barwne winyety Ksiąg Umarłych i tzw. Papirusów Mitologicznych z czasem ustąpiły miejsca samemu rysunkowi. Pomimo daleko idących uproszczeń, ilustracje te zdradzają prawdziwe mistrzostwo twórców, a różnicowanie grubości kreski konturu stwarza iluzję trójwymiarowości narysowanych w ten sposób postaci.

Nowy kanon

W czasach XXV dynastii wprowadzono ważną zmianę w zasadach przedstawiania ciała ludzkiego.

Wynikło to z ujednoczenia systemu miar i porzucenia obowiązującego do tej pory w sztuce lokcia małego (6 dłoni) na rzecz królewskiego (7 dłoni). Próby skonstruowania wizerunku postaci na podstawie tej zdecydowanie nieprzystającej do naturalnej budowy człowieka miary prowadziły do sztucznego wydłużenia niektórych części ciała i ogólnego usztywnienia sylwetki.

Nie sposób jednak mówić tu o „portrecie” w naszym rozumieniu, często bowiem kilka zachowanych wyobrażeń tej samej osoby ukazuje zdecydowanie różne oblicza, choć każde z nich oddzielnie można uznać za wyraźnie realistyczne. Prawdziwie naturalistyczny portret pojawił się dopiero w czasie drugiego panowania perskiego.

Prawie w ogóle nie rzeźbiono wizerunków kobiet - powodem był najprawdopodobniej zakaz ich umieszczania w sanktuariach, narażonych przez to na rytualne zanieczyszczenie. Posągi takie pojawiły się dopiero za panowania XXV dynastii - najpierw wyłącznie Boskich Adoraterek Amona, a później - również innych szlachetnych dam.

Drobna plastyka

W Okresie Późnym niezwykle popularna stała się produkcja małych, brązowych figurek bóstw i świętych zwierząt. Pełniły one różne role - od dekoracji większych przedmiotów (np. sprzętów kultowych, mebli) po ekswota. Ponieważ wytwarzano je masowo, nie mają wyraźnych cech indywidualnych i często są pełne niedoróbek. Czasami jednak (zwłaszcza w dobie saickiej) zdarzały się wśród nich prawdziwe arcydzieła.

LITERATURA OFICJALNA

Dla starożytnego Egipcjanina rozróżnienie literatury na oficjalną i popularną, czyli poważną i trochę lżejszą gatunkowo, byłoby zapewne pozbawione sensu. Sfery sacrum i profanum w tamtejszym społeczeństwie przenikały się i stanowiły nierozdzielny całość. Z naszego punktu widzenia można jednak dokonać takiego podziału.

Księga Wychodzenia na Dzień, należąca do królewskiego pisarza Aniego. Rozdział ze sceną ważenia serca, czyli dobrych i złych uczynków. Od wyniku tej próby zależało dopuszczenie zmarłego do Pól Wiecznej Szczęśliwości; ok. 1250 r. p.n.e.

Teksty grobowe

Inskrypcje grobowe są najliczniejszą kategorią egipskich tekstów religijnych. Były to zbiory formuł związanych z kultem zmarłych. Taki charakter mają zarówno Teksty Piramid (dekorujące komory grobowe w piramidach królewskich, od ostatniego władcy V dynastii - Unisa poczynając), jak i rozliczne, bogato iluminowane Księgi tego-co-jest-w-Zaświatach (Am-Duat), pokrywające ściany grobowców królów Nowego Państwa. Już w czasach Średniego Państwa wielu dostojników zdobiło ściany swych trumien formułami podobnymi do królewskich - tak zwanymi Tekstami Sarkofagów. W następnym okresie dużą popularność zyskała spisywana na papirusach i ilustrowana winiętami Księga Wychodzenia na Dzień (szerzej znana

pod nowożytnym, błędnym tytułem Księgi Umarłych). W czasach XXI dynastii wykształciła się z niej iście komiksowa wersja - tak zwane Papirusy Magiczne, później zaś powstał jej skrót, Księga Oddechania. Poszczególne wersje tych ksiąg różnią się treścią, co świadczy nieźle, że komponowano je metodą dobierania odpowiednich fragmentów z pełnych zestawień tekstów.

Uczeni nie są zgodni co do sensu i funkcji tekstów grobowych. Jedni widzą w nich fantastyczne opisy topografii zaświatów, inni zaś rodzaj praktycznych prze-

wodników, które miały pomóc zmarłemu uniknąć zastawionych na niego pułapek. Są i tacy, którzy uważają, że jest to zbiór aluzyjnych opisów praktyk związanych z pochówkiem lub magicznych formuł gwarantujących życie wieczne.

Traktaty teologiczne i liturgiczne

Tekst ze Steli Szabako jest jedynym oryginalnym traktatem teologicznym, jaki przetrwał do naszych czasów. Opisano w nim stworzenie świata przez począć go w sercu (myśla) i nadanie mu formy językiem (słowem) przez Ptaha z Memfis. Wedle zamieszczonego tam wprowadzenia jest to kopia prastarego dokumentu, który *Majestat Jego sam, we własnej osobie, odnalazł był w okropnym stanie - całkowicie skruszały i przeżarty przez robactwo.*

W Okresie Późnym i w czasach grecko-rzymskich nastąpiły pierwsze próby systematyzacji lokalnych wierzeń. Pojawiły się liniowe wersje egipskich mitów - dramaty sakralne, zdobiące ściany świątyń w Idfu, Dandarze, Kaum Umbu i na File. Tradycje kilku innych sanktuariów (m. in. w Al-Kajsie, Kifcie i Al-Fajjumie) znamy z papirusów.

Teksty Sarkofagów na trumnie Nachta z Asjutu; ok. 1980 r. p.n.e.

Przykład najwcześniejszych zapisów wydarzeń historycznych - wykonana z kości hipopotamiej tabliczka roczna, ukazująca pokonanie Wodzów Wschodu. Z wielu takich jak ten dokumentów skompilowano teksty wyryte na Kamieniu z Palermo.

Z epoki późnego Nowego Państwa pochodzą zapisane na papirusie instrukcje dla kapłanów, różniące liturgię codzienną i odświętną. Ilustracją tych podręczników jest dekoracja świątyni, przedstawiająca syntetyczne, wręcz komiksowe ich skróty. Oprócz tego istniało wiele rytuałów służących celebracji władzy kró-

la, na przykład Ceremoniały Boskich Narodzin, Koronacji, Odnowienia Władzy z Okazji Jubileuszu Panowania, Kultu Amnofisa I czy Zakładania Świątyni. Liturgie Otwarcia Ust i Mumifikacji regulowały oficjalny przebieg pogrzebów.

Podstawową formą modlitwy zbiorowej były hymny. Największą ich grupę stanowią te, które łączono z kultem Słońca, np. Hymn do Atona (arcydzieło literatury, przypisywane samemu Echnatonowi) czy Litania Słoneczna (odgrywająca ważną rolę w kulcie grobowym).

Teksty historyczno-propagandowe

Teksty historyczne reprezentują przede wszystkim Annały Królewskie, które rok po roku relacjonowały najważniejsze wydarzenia z życia władcy. Miały one szczególne znaczenie, ponieważ w Egipcie nie posługiwano się klasycznym kalendarzem - upływ czasu określano latami panowania kolejnych monarchów. Z dokumentów tych zestawiano później tabelaryczne Listy Władców, np. tzw. Kamień z Palermo czy Wielki Kanon Turyński. Z Annalów zapewne korzystał greckojęzyczny historyk Maneton (IV-III w.

p.n.e.), pisząc swe „Agyptiaka” - dzieło, w którym jako pierwszy dokonał stosowanego do dziś podziału faraonów na dynastie.

Ważne wydarzenia upamiętniano również na specjalnych stelach, wystawianych potem w ekspozycyjnych miejscach w świątyniach. Od czasów Ramessydów zewnętrzne ściany sanktuariów pokrywano bogato ilustrowanymi relacjami, które gloryfikowały zwłaszcza militarne dokonania władców. Niekiedy teksty te przybierały literacką formę eposu, jak np. słynny Poemat Pentaura, opisujący zwycięstwa Ramzesa II w bitwie pod Kadeszem. Wiarygodność tych źródeł ze względu na ich propagandowy charakter pozostawia jednak wiele do życzenia.

Autobiografie i akta sądowe

Źródłem cennym dla historii regionalnej są tak zwane autobiografie - niemal obowiązkowy element wyposażenia prywatnych kaplic grobowych. Teksty te, pozbawione zazwyczaj walorów literackich, układano po to, aby ukazać zmarłego w jak najlepszym świetle. Dostarczają one niekiedy barwnych uzupełnień relacji oficjalnych. Protokoły sądowe nader często ujawniają korupcję wysoko postawionych funkcjonariuszy administracji państwowej. Niektóre z nich (np. dotyczące spisku haremsowego, który doprowadził do śmierci Ramzesa III, procedury rabunku grobów królewskich czy strajków rzemieślników w czasach XX dynastii) zdradzają ślady literackiej obróbki, co wskazuje, że zamierzano im nadać szerszy rozgłos.

Kamień z Palermo. Fragment Królewskich Annalów z czasów Snofru (ok. 2613-2589 r. p.n.e.), odnotowujących ważniejsze wydarzenia (poszczególne lata są oddzielone hieroglificznym znakiem roku - wysoką zakrzywioną łaską). U dołu, w każdej rocznej kratce, podano poziom wylewu Nilu.

LITERATURA POPULARNA

Egipt jest jedyną spośród cywilizacji Starożytnego Wschodu, w której na niezwykle szeroka skalę uprawiano literaturę wyłącznie dla przyjemności.

Ślepy harfiarz i tamburynistka. Relief z grobu Cza-nefera w Tunat al-Dżabalu; IV w. p.n.e.

Ze względu na budujące treści niektórych utworów, zwłaszcza Nauk i Opowieści, wiele z nich należało do kanonu lektur obowiązkowych w Domach Życia, czyli szkołach. Młodzi scribeowie przepisywali je, ćwicząc w ten sposób wprawność ręki. Dzięki tej praktyce większość tekstów należących do dydaktycznego nurtu literatury egipskiej znamy z co najmniej paru egzemplarzy. Autorzy pozostają zazwyczaj anonimowi, ale umieszczone niekiedy na końcu dzieła kolofony pozwalają domyślić się imion kopistów.

Nauki

Nauki to zbiorki krótkich sentencji, praktycznych porad i uniwersalnych mądrości, których przestrzeganie miało zagwarantować sukces. Udzielane zazwyczaj przez dostojnego starca młodzieńcowi, eksponowały umiętność używania życia (*folguj sercu swemu*), kładły jednak nacisk na bezwzględne przestrzeganie norm etycznych (m.in. prawdomówności, lojalności oraz szacunku dla starszych i władzy).

Nauki (m.in. Ptahhotepa, Kagemniego, dla Króla Merikarego, Napomnienia Egipskiego Mędrca) były typowe dla okresu Starego Państwa. Choć później popularność tego gatunku literackiego osłabła (powstały zbiory sentencji króla Amenemhata I i Amenemopego), to istniał on aż po kres doby ptolemejskiej (przykładem są Nauki Demotyczne). Na skutek nagromadzenia się w świadomości Egipcjan wielu przykrych doświadczeń, autorzy Nauk coraz częściej nadawali im ton pesymistycznych lamentacji („Rozmowa Złamanego Życiem ze swoim *ba*”, „Przepowiednie Neferty”, „Lament Cha-Cheper-Ra-Sonba”). W niektórych utworach podważano nawet wiarę w ogólnie uznawane wartości (np. „Pieśń Ślepego Harfiarza” kwestionuje istnienie życia pozagrobowego: czy *powrócił stamtąd ktokolwiek?*). Jednak mędracy potrafili również uczyć śmiechem, czego przykładem jest „Satyra na Zawody

Pióra” autorstwa Dua-chetiego, ukazująca przewagę statusu pisarza nad innymi profesjami, przedstawionymi w krzywym zwierciadle.

Niektóre z Nauk można odnaleźć w niemal identycznej formie w mądrościowych księgach Biblii, ale z uwagi na uniwersalność tych prawd, trudno bezspornie udowodnić ich egipski rodowód.

Opowieści

Pod względem formalnym Opowieści to opowiadania lub nowele, które można podzielić na budujące i te o cudownych zdarzeniach. W pierwszych, do dziś uwielbianych przez mieszkańców Doliny Nilu, interesujący wątek przygodowo-fabularny służył podkreśleniu wartości nadrzędnych, jak umiłowanie ziemi ojczystej (najbardziej znane dzieła to „Sinuhet” i „Rozbitek”).

Jeden z papirusów zawierających wiersze miłosne; XII w. p.n.e.

Muzykantki przygrywające do uczty - fragment malowidła z tebańskiego grobowca; ok. 1400 r. p.n.e.

MAJALNOBIOKA

wiara w ostateczny triumf sprawiedliwości i dobra nad złem („Dwaj Bracia”; „Prawda i Kłamstwo”) czy zdolność do radzenia sobie w każdej sytuacji („Wymowny wieśniak”; „Wyprawa Wen-Amona”). Teksty osnute są zazwyczaj na kanwie wydarzeń historycznych i często stanowią literackie rozwinięcie autobiografii, które komponowano w celu umieszczenia w grobowcu („Sinuhet”, „Wyprawa Wen-Amona”).

W opowieściach o cudownych zdarzeniach bohaterami są przeważnie postaci na poły historyczne, niekiedy łączące cechy kilku znanych osób. Czasem akcji jest zazwyczaj odległa przeszłość. Wydarzenia opisane w Papirusie Westcara rozgrywają się na dworze faraona Cheopsa. Jednym z bohaterów demotycznych „Przypowieści o Setne-Si-Usire”, który poszukuje Księgi Życia i Mądrości napisanej przez boga Thota, jest książę Chaem-Uas, arcykapłan Ptaha w Memfis i 14. syn Ramzesa II. Notabene, Chaem-Uas w nekropoli sakkaryjskiej odkopał pod piasków pustyni i odnowił wiele pomników swych przodków - należy go więc uznać za pierwszego w historii archeologa i konserwatora zabytków. „Książę Zaklęty”

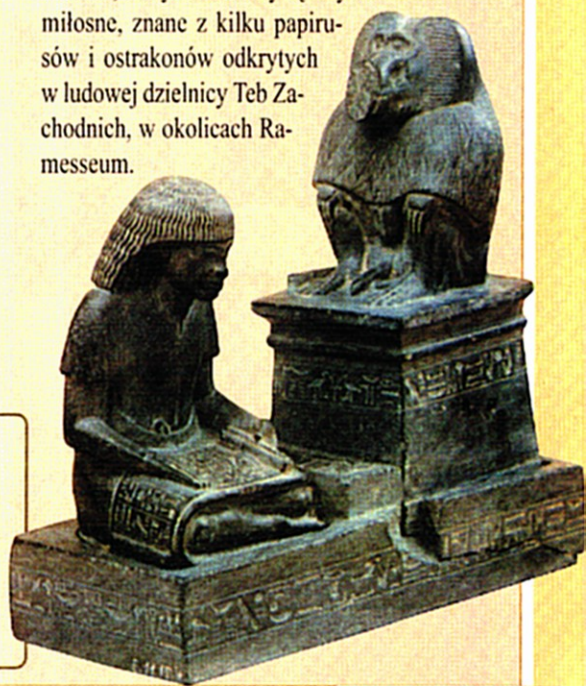
opowiada z kolei o zmaganiach żony z losem wyznaczonym jej mężowi przez bogów. Jest to najwyższy w literaturze egipskiej portret kobiety - i to cudzoziemki, Syryjki! Znana wyłącznie z ostrakonów opowieść „Arcykapłan i Duch” to przykład rzadko poruszanego (z powodu strachu, jaki wzbudzał) tematu: dotyczy zmarłego, który powraca na ziemię, aby dochodzić swych praw wśród żywych. Aby zaradzić takim niepożądanym kontaktom z istotami z zaświatów, mieszkańcy Doliny Nilu stworzyli nawet specyficzną odmianę epistolografii - listy do zmarłych. Pozostawione w miejscu nawiedzonym przez ducha, pozwalały nie tylko zażegnać niebezpieczeństwo spotkania, lecz nawet nakłonić go do działania na rzecz nadawcy.

Do tej samej grupy wypada zaliczyć też satyryczną opowieść „Horus i Set”, która - bez cienia szacunku, ośmieszając poczynania bogów - opowiada o ich walkach o schedę po Ozyrysie.

Skryba Neb-mertuf pilnie spisujący swe złote myśli (może Nauki?) pod okiem boga mądrości Thota ukazanego w postaci pawiana; ok. 1350 r. p.n.e.

Poezja

Fragmenty poetyckie pojawiają się właściwie w każdym uprawianym w starożytnym Egipcie gatunku literackim, nawet w tekstach historycznych. Hymny do bogów z zasady miały formę litanii, jednak oprócz „Hymnu do Atona” i niektórych partii Lamentów rzadko osiągały poziom poezji natchnionej. Natomiast siłą wyrazu, uniwersalnością, spontanicznością i naturalnością metafor wielkie wrażenie robią krótkie, nasycone erotyką liryki miłosne, znane z kilku papirusów i ostrakonów odkrytych w ludowej dzielnicy Teb Zachodnich, w okolicach Ramesseum.

XIX-wieczna rekonstrukcja papirusu z ilustracjami do bajek.